

De doos van Pandora/La boîte de Pandora

Rubriek gewijd aan archiefvondsten, instrumentbeschrijvingen, e.d. /

Rubrique consacrée aux trouvailles d'archives, aux descriptions d'instruments, etc.

De Russische vertalingen van Andreas Vesalius' (1514–1564) anatomische werken

MAURITS BIESBROUCK*, THEODOOR GODDEERIS** & OMER STEENO***

ABSTRACT

History of the translation of Andreas Vesalius's anatomical works into Russian

An important contribution to the scientific reform of medicine in Russia in the seventeenth century was the translation into Russian of the *Epitome*, a short anatomical work by Andreas Vesalius (1514–1564). We will reconstruct the history of this translation by Epifani Slavinet-ski (±1609–1675), as well as the search for the original work used for it. We will also present the history of the very first vernacular translation of Vesalius's *De Humani Corporis Fabrica*, published in Russia in 1950–1954, and of another translation of the *Epitome* into Russian in 1974.

Keywords: Andreas Vesalius; bibliography; translation; Russia

Inleiding

Hoewel het anatomisch hoofdwerk van Andreas Vesalius (1514–1564) *De humani corporis fabrica libri septem* [Over de bouw van het menselijk lichaam in zeven boeken], kortweg *Fabrica*, reeds verscheen in 1543, duurde het eeuwen voordat een eerste vertaling uit het Latijn verscheen.¹ Een Russische vertaling, die halverwege de twintigste eeuw tot stand kwam, was de allereerste volkstalige uitgave ooit. Dit is opmerkelijk, daar het gaat om een werk dat beschouwd wordt als het fundament voor de menselijke anatomische kennis, en dat wel gezien wordt als de start van onze moderne geneeskunde.² Het boek ontketende een ware revolutie in het denken, gelijktijdig met de eveneens in 1543 uitgegeven publicatie van de Poolse priester Nicolaus Copernicus, dankzij zijn postuum uitgegeven *De revolutionibus orbium coelestium* [Over de omwentelingen van de hemellichamen] waarin het geocentrisme in vraag gesteld

* Maurits Biesbrouck (*1946) was klinisch bioloog in het Stedelijk Ziekenhuis in Roeselare. Hij publiceerde een Nederlandse vertaling van het eerste boek van Vesalius' *Fabrica* (1543) en op internet een bijgewerkte Vesalius-bibliografie: www.andreasvesalius.be. E-mail: maurits.biesbrouck@scarlet.be.

** Theodoor Goddeeris (*1942) was internist-geriater in het AZ Groeninge te Kortrijk. Zijn belangstelling gaat uit naar de geschiedenis van de zestiende eeuw en middeleeuwse numismatiek. E-mail: tgoddeeris@hotmail.com.

*** Omer Steeno (*1936) was ondermeer als hoogleraar verbonden aan de Faculteit Geneeskunde van de Katholieke Universiteit van Leuven. E-mail: omer.steen@skynet.be.

De auteurs danken André Van Elsacker te Kortrijk voor de controle van de weergegeven Russische vertalingen.

werd.³ Voor veel historici en medici symboliseren deze werken dan ook de start van de wetenschappelijke Renaissance.

Een verklaring voor het uitblijven van een vertaling van de *Fabrica*, Vesalius' hoofdwerk, in een landstaal moet niet alleen gezocht worden in de omvang van het werk, maar ongetwijfeld ook in de complexe tekst en het moeilijke Latijn. Dit maakt een dergelijk vertaalproject niet alleen lastig, maar ook tijdverslindend. Bovendien is het boek door zijn omvang en gewicht erg moeilijk hanteerbaar. Het behoeft daarom geen verbazing dat de eerste vertaalinitiatieven Vesalius' *Epitome* betroffen, een korte samenvatting van de *Fabrica*, uitgegeven in groot folio met slechts drieëntwintig bedrukte pagina's, titelpagina en platen inbegrepen. Daar de allereerste ontsluiting van Vesalius' *Fabrica* in een moderne taal tussen 1950 en 1954 in Rusland verscheen, en niet in het Westen, is het interessant om na te gaan welke geschiedenis hieraan vooraf ging.

De Russische vertaling van het Epitome door Epifani Slavinetzki, 1657–1658

Tijdens het Vesalius-herdenkingsjaar van 1964 verscheen in de Russische medisch-historische literatuur een opmerkelijk artikel van de hand van N.A. Bogoiavlenski. Het behandelde de geschiedenis van de vertaling van een werk van Andreas Vesalius in het Russisch. De schrijver stelde onomwonden dat die vertaling de aanzet vormde voor de ontwikkeling van de moderne geneeskunde in Rusland.⁴

Halfweg de zeventiende eeuw stonden de chirurgen in het land hoog aangeschreven, maar er waren er slechts weinig. Pas rond 1650 werd geprobeerd daar verandering in te brengen. Maar de nood aan degelijke handboeken was voelbaar. Rond die tijd vatte de patriarch Nikon (geboren Nikita Minin, 1605–1681) het plan op om in Moskou de liturgische kerkboeken te herzien en hij trok daarvoor een groep

Oekraïense geleerden aan uit Kiev. Eén van hen was Epifani Slavinetzki (±1609–1675), een eminent taalkundige. Slavinetzki had gestudeerd in Krakau, het toenmalige centrum voor de studie van het Latijn. Hij werd een onovertroffen latinist, maar had ook veel belangstelling voor het Grieks. Hij was ook een groot bewonderaar van het werk van Nicolaus Copernicus.⁵

Naast zijn werk aan de kerkboeken, nam Slavinetzki ook de taak op zich om Vesalius' anatomisch werk uit het Latijn te vertalen, een bewerking die evenwel nooit in druk werd uitgegeven. Het vertaalwerk zou gestart zijn op 27 juni 1657 en kwam gereed in februari 1658. Slavinetzki kreeg er tien roebel voor, in die tijd een aanzienlijk bedrag. De medisch-historicus N.A. Oborin meent dat dankzij deze vertaling de Russen voor het eerst kennis maakten met de term 'anatomie' en dat deze vertaling noodzakelijk was voor de ontwikkeling van de medische kennis in zijn land. Echter, doordat de vertaling niet is gedrukt zal de invloed ervan toch beperkt zijn gebleven. Slavinetzki zelf was trouwens bijzonder geïnteresseerd in geneeskunde, te oordelen naar zijn eigen uitgebreide bibliotheek met 'oude Hippocratische boeken'.⁶

Lange tijd was men in het ongewisse welk werk van Vesalius nu precies in het Russisch was vertaald. De humanist Michael Vasilyevitch Lomonosov (1711–1765), zelf een beroemd latinist, had zich reeds vruchteloos met de kwestie bezig gehouden en ook voor Bogoiavlenski was de zaak aanvankelijk onopgehelderd. De reden hiervoor was dat zowel de onuitgegeven vertaling, als het werk van Vesalius dat Slavinetzki voor die vertaling had gebruikt, spoorloos waren verdwenen, zodat niet duidelijk was wat hij vertaald had: de *Fabrica*, Vesalius' hoofdwerk, een selectie daaruit, of een ander anatomisch werk. De enige aanwijzing voor een vertaling door Slavinetzki berustte op een uitspraak van

zijn leerling Eufim Tchoudovski (waarover hierna meer).

Bogoiavlenski, die schrijft dat die vertaling 'erg goed bekend was, evenzeer als het feit dat het originele manuscript van Epifani Slavinetski spoorloos verloren ging', was er van overtuigd dat het niet om de *Fabrica* zelf ging, maar om het kortere *Epitome*.⁷ Deze samenvatting was bedoeld voor studenten die zich het dure hoofdwerk niet konden permitteren. Ook het *Epitome* was voorzien van verschillende prachtige anatomische platen toegeschreven aan Johan Stefan van Calcar en van een uitgebreide index met verklaringen bij die platen.⁸ Deze studentenuitgave werd in de loop van de jaren zo gretig bestudeerd dat de meeste exemplaren letterlijk 'opgebruikt' zijn en stilaan uit circulatie zijn verdwenen. Momenteel is een origineel exemplaar van het *Epitome* nagenoeg onvindbaar. Bogoiavlenski bestempelde de uitgave dan ook terecht als een 'bibliografisch curiosum'. Het werk was in Vesalius' tijd evenwel zo succesvol dat het door verschillende uitgevers opnieuw werd uitgebracht. Velen die zich toen (of nu) de gelukkige bezitter van een *Epitome* noem(d)en, hadden (of hebben) eigenlijk een latere heruitgave in handen van Wechel, Wouters, Valverde, Paaw, Fontanus, Bauman, Grévin of anderen. Op hun beurt zijn ook deze heruitgaven moeilijk vindbaar. Het opstellen van een volledig overzicht van alle heruitgaven van het *Epitome* is daarom geen sinecure.⁹

Eufim Tchoudovski (†1705), de favoriete leerling van Slavinetski, vatte op het einde van de zeventiende eeuw het plan op om een overzicht te maken van het werk van zijn leermeester. Maar hoewel hij een goede beschrijving gaf van het door Slavinetski gebruikte Vesaliaanse werk, bleef dit toch gedurende eeuwen onvindbaar omdat hij dit abusievelijk op 1641 had gedateerd. Dankzij het voorbereidend speurwerk van Eufim Tchoudovski kwam Bogoiavlenski uiteindelijk tot de conclusie dat

hetgeen Slavinetski in het Russisch vertaald had inderdaad een *Epitome*-versie moet geweest zijn. Diens bron bleek een editie te zijn, verzorgd door de Amsterdamse arts Nicolaus Fontanus, uitgegeven bij Johannes Janssonius te Amsterdam in 1642 (*fig. 1*). Deze Fontanus-editie is een rijk geïllustreerd werk van 136 pagina's met de koperplaten uit de Vesalius-uitgave van Jacob Bauman (Neurenberg 1551) en met de tekst in twee kolommen. Het boek begint met een korte opdracht van Fontanus aan de Hollandse stadhouder, Frederik Hendrik, prins van Oranje, gedateerd 10 september 1642, dan een mededeling aan de lezer, gevolgd door een acht pagina's tellend rijmgedicht *Drama Cercopithecium* (Drama de Apenkooi), een soort sarcastische poëzie. Dan volgt de eigenlijke tekst van het eerste hoofdstuk over de osteologie, beginnend met de woorden 'Omnes humani corporis partes...' (Alle delen van het menselijk lichaam...), waarmee ook het oorspronkelijk *Epitome* van Vesalius uit 1543 begint. Cushing kende slechts veertien exemplaren van deze Fontanus-uitgave, het zijne inbegrepen.¹⁰

In 1963 vond Vasili Nikolaievitch Ternovski (1888–1976) een exemplaar van deze Fontanus-editie in Leningrad. Het bleek zo goed als zeker te gaan om het exemplaar dat Epifani Slavinetski voor zijn vertaling had gebruikt en waarin ook het eigendomsteken van patriarch Nikon werd ontdekt.¹¹ Verder onderzoek wees uit dat het boek ten behoeve van de vertaling in losse katernen was ontnaaid en daarna opnieuw was ingebonden. Daarbij was het rijmgedicht 'De Apenkooi' en het voorwoord naar het einde van het boek verplaatst, waardoor het meteen begon met de tekst van het hoofdstuk over de beenderen, waarop het verwarrende jaar '1641' voorkomt.¹² De inleidende opdracht aan de prins van Oranje, de mededeling aan de lezers en het gedicht waren door Slavinetski blijkbaar niet vertaald.

Fig. 1: Titelplaat van Vesalius' *Epitome*, editie met aantekeningen door Nicolaus Fontanus (Amsterdam: Johannes Janssonius, 1642). (Bron: Parijs, Bibliothèque nationale de France - Gallica)

De Russische vertaling van de Fabrica door V.N. Ternovski, 1950–1954

Naar hij in zijn artikel schreef, kwam Bogoiavlenski in het begin van de jaren 1960 met Ternovski overeen om samen een nieuwe vertaling in het Russisch te realiseren van het door Ternovski teruggevonden exemplaar van Fontanus' *Epitome*-editie. Hoewel zij dit plan niet samen zouden uitvoeren,

kon hij daarvoor geen betere partner in gedachten hebben. Ternovski had immers al in de jaren 1950 de volledige *Fabrica* in het Russisch vertaald, een exploit dat niemand hem ooit had voorgedaan.¹³ Dit werk was in de periode 1950–1954 in twee delen uitgegeven in Moskou: deel I (1950) met de vertaling van boek I en II van de *Fabrica* (over de beenderen en de spieren), deel II (1954)

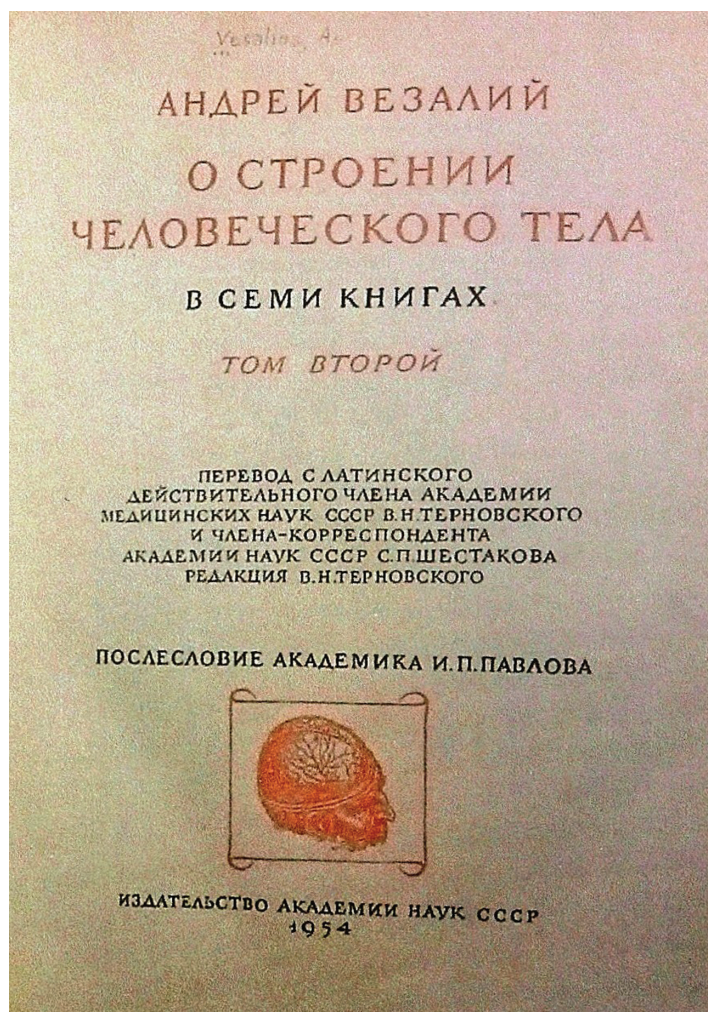

Fig. 2: Titelplaat van deel II van V.N. Ternovski's vertaling van de *Fabrica* 1555. (Foto: Geert Vanpaemel)

met de vertaling van de resterende boeken III tot VII (de bloedvaten, de zenuwen en het centraal zenuwstelsel, de ingewanden, de voortplantingsorganen en de zintuigen). Op het einde van dit tweede deel is er een biografie van Vesalius toegevoegd.¹⁴ De titelpagina's zijn mooi, met sobere letters in rood en zwart. Evenmin als bij de oorspronkelijke *Fabrica* staat er een jaartal op, waardoor de indruk wordt gewekt dat het om een vertaling zou gaan van de eerste editie van 1543. Alleen na het bestuderen van de inhoud wordt duidelijk dat het om

een vertaling gaat van de tweede editie door Oporinus uit 1555 (fig. 2).

Als anatoom lag Ternovski aan de basis van de ontwikkeling van de wetenschappelijke school van de Medische Universiteit van Kazan, samen met de fysioloog A.N. Mislavski. In 1963 voerde hij daar samen met V.N. Murat de directie van de anatomische school.¹⁵ Hij was lid van de Academie voor Medische Wetenschappen van de USSR (Moskou) en tevens lid van de internationale academie voor de geschiedenis van de geneeskunde, gesticht in 1964, onder het

voorzitterschap van Marcel Florkin (Luik). Hij stond bekend als bibliofiel, had zelf een ruime bibliotheek met medisch historische werken en was bevriend met diverse antiquaars in Moskou. De Russische antiquaar Lev Abramovitch Glazer, die hem persoonlijk gekend heeft, omschreef hem als een grote knappe verschijning, een vriendelijke man met een weelderige grijze haarbos.¹⁶

Ternovski werd later ook uitgenodigd op de plechtige herdenking van het vierde eeuwgetij van het overlijden van Andreas Vesalius, gehouden van 19 tot 24 oktober 1964 in Brussel. Over het belang van zijn werk zei hij toen: 'Er zijn werken waar de Tijd de spons over veegt. Er zijn er andere waarvan hij het belang vergroot. De *De Humani Corporis Fabrica* behoort tot die laatste'.¹⁷ Hij vertelde daar ook de geschiedenis van zijn *Fabrica*-vertaling. Het was een beslissing geweest van de Academie voor Wetenschappen van de Sovjetunie en ze diende te verschijnen in de reeks 'Bibliotheek van de klassiekers van de wetenschappen', een reeks in het leven geroepen door S.I. Vavilov, waarin toen reeds een enorme hoeveelheid werken verschenen waren uit alle takken van de wetenschap, de wiskunde en de filosofie. De bedoeling was om het Russische volk de originele werken aan te bieden van geleerden uit alle tijden en uit alle taalgebieden. Ternovski, zelf anatoom, was samen met S.P. Chestakov, een filoloog, in 1930 met de vertaling begonnen. Tien jaar later, in 1940, stierf Chestakov en stond Ternovski er alleen voor. Door de enorme hoeveelheid vertaalwerk en door zijn andere bezigheden kon het project pas in 1950–1954 voltooid worden. Hij merkte op dat het door Vesalius gebruikte Neolatijn voor grote moeilijkheden zorgde: het ging om een door humanisten gebruikte taal met zinsconstructies die in sommige opzichten moeilijk in het Russisch te vertalen waren. Het bezorgde hem heel wat interpretatiemoeilijkheden, en hij kampte vooral met zeer lange zinnen. Ternovski en Chestakov

hadden zich evenwel de lastige taak gesteld om zoveel mogelijk de oorspronkelijke stijl uit Vesalius' tijd en ook diens persoonlijke stijl te bewaren.¹⁸ Als brontekst gebruikten zij de versie van de *Fabrica* uit 1555 zoals die was opgenomen in het verzamelwerk van Boerhaave en Albinus uit 1725.¹⁹ Daarnaast raadpleegden zij de originele editie van die *Fabrica* (Bazel: J. Oporinus, 1555), niet alleen om de tekst te vergelijken, maar ook voor de reproductie van de platen. Daarnaast werd ook de editie gebruikt uitgegeven in 1604 door de 'gebroeders Francesco Senense' te Venetië.²⁰

Tenslotte herinnerde Ternovski nog aan het gegeven dat Slavinetzki Vesalius' *Epitome* in het Russisch had vertaald, maar dat het manuscript daarvan nooit was gevonden, noch was gedrukt. Het origineel zou bewaard zijn in de bibliotheek van de patriarch, waar het evenwel onvindbaar bleef. Hij bevestigde tevens dat de voor de vertaling gebruikte brontekst van het *Epitome* inderdaad een exemplaar was van de uitgave door Nicolaus Fontanus te Amsterdam en dat hijzelf het exemplaar in kwestie had teruggevonden.

De Russische vertaling van het Epitome door N.T. Sokolov en V.N. Ternovski, 1974

Tien jaar later (1974) verscheen in Moskou uiteindelijk een volledige Russische vertaling van het *Epitome* door N.T. Sokolov met revisies door V.N. Ternovski (fig. 3). Voor deze vertaling is als brontekst de 'originele eerste Latijnse editie' van het *Epitome* gebruikt (Bazel: J. Oporinus, 1543). Sokolov verzorgde daarnaast de annotaties terwijl Ternovski de inleiding schreef en de eindredactie op zich nam. In zijn inleiding verwijst Ternovski naar het vroeger vertaalwerk van Slavinetzki, maar vermeldt nergens zijn vroegere intentie om met Bogoiavlenski het *Epitome* te vertalen (nochtans door die laatste in zijn artikel vermeld). Naast zijn vertaling van de *Fabrica* en het *Epitome* schreef Ternovski ook nog een

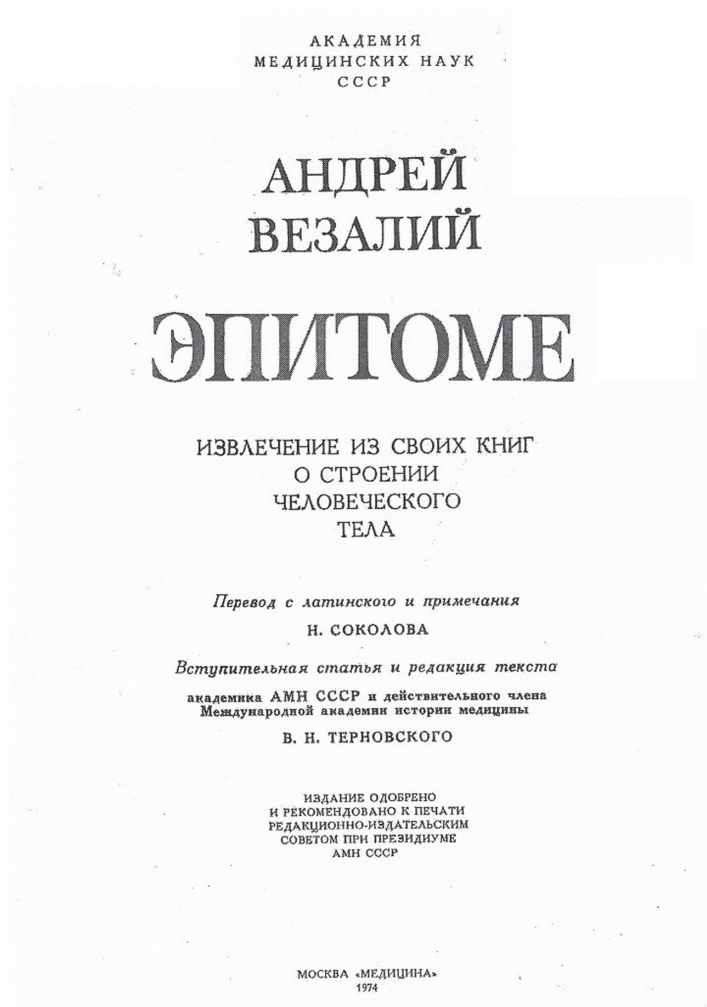

Fig. 3: Titelplaat van de vertaling van het *Epidemion* door N.T. Sokolov en V.N. Ternovski (Moskou 1974). (Bron: Moskou, Russische Staatsbibliotheek)

ander biografisch werk over Vesalius en samen met I.F. Schultz, met wie hij regelmatig samenwerkte, ook iets over gedichten rond de Vlaamse anatoom.²¹

Besluit

Samenvattend kwamen de Russische vertalingen van Vesalius' anatomisch werk dus tot stand in twee fasen (*tabel 1*). Vooreerst vertaalde Epifani Slavynetski, in het midden van de zeventiende eeuw, het *Epidemion* met als basis een heruitgave ervan door Nicolaus Fontanus (1642). Enkele eeuwen later, in de

periode 1950–1954, vertaalde V.N. Ternovski de volledige tekst van de *Fabrica*, met als basis de tweede editie door Oporinus uit 1555, zoals opgenomen in de uitgave van Boerhaave en Albinus uit 1725. Tenslotte vertaalde Ternovski, samen met N.T. Sokolov, in 1974 de eerste editie van het *Epidemion* (1543) met als basis de originele grondtekst.

Het is duidelijk dat bibliografische reconstructies erg complex kunnen zijn, een complexiteit die soms verklaard wordt door een verschil in bibliografische kennis tussen uiteenlopende cultuurgroepen vroeger,

Tabel 1: Overzicht van de Russische vertalingen van de anatomische werken van Vesalius.

<i>Werk</i>	<i>Fabrica 1555</i>	<i>Epitome</i>	
Vertalers	V.N. Ternovski	E. Slavinetski	N.T. Sokolov en V.N. Ternovski
Jaar van vertaling	1950–1954	1657–1658	1974
Gebruikte editie (brontekst)	Boerhaave en Albinus (Leiden 1725)	Nic. Fontanus (Amsterdam 1642)	Eerste editie (Bazel 1543)
Gebruikt exemplaar	?	Bibliotheek Leningrad	?
Beschikbaarheid van de vertaling (in grote bibliotheken, zelden in antiquariaten)	ja	onvindbaar	ja

en geaccentueerd door taalbarrières. De geschiedenis van de Russische vertalingen van Andreas Vesalius' anatomisch werk is hier een perfecte illustratie van. Hoewel de vertaling van het *Epitome* door Slavinetski verdween en ongedrukt bleef, had zij toch enige invloed op het medisch-wetenschappelijk denken van zijn periode. Niet alleen was het initiatief tot de vertaling op zichzelf reeds een teken van de veranderende emanciperende tijdsgeschiedenis in het Rusland in de zeventiende eeuw. De nood aan een beter presterende geneeskunde in vergelijking met die van het Westen werd door de machthebbers toen gevoeld, hetgeen leidde tot het initiatief van de vertaling. Verder stimuleerde deze vertaling het onderzoek naar – en de verzameling en studie van – westerse anatomisch-medische werken.

Het feit dat Ternovski er in de twintigste eeuw nagenoeg in zijn eentje in slaagde de *Fabrica* van Vesalius te vertalen is bijzonder. Het volstaat om de enkele Angelsaksische vertalingen die er momenteel van bestaan (Richardson & Carman en Garrison & Hast) te bekijken, om te beseffen welk kras staaltje van historisch-wetenschappelijke gedrevenheid hij, in de toen heersende Stalinistische omgeving, aan de dag gelegd moet hebben om dit kolossaal werk voor elkaar te krijgen. Het gevolg was dat de Russen als eersten het belangrijke werk van Vesalius in

de landsstaal konden lezen, decennia voor dat dit in het Westen mogelijk werd.

Noten

- 1 A. Vesalius, *De Humani Corporis Fabrica Libri Septem* (Bazel: J. Oporinus, 1543). Gelijktijdig verscheen een samenvatting: A. Vesalius, *Suorum de Humani Corporis Fabrica Librorum Epitome* (Bazel: J. Oporinus, 1543).
- 2 M. Biesbrouck, *Bibliography*, www.andreasvesalius.be.
- 3 N. Copernicus, *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (Neurenberg: Ioannes Petresius 1543).
- 4 N.A. Bogoiavlenski, 'K istorii nakhodki originala, posluzhivskogo E. Slavinetskomu dlia perevoda s nego anatomii Vezaalii' [Geschiedenis van de ontdekking van het manuscript, door E. Slavinetsky gebruikt voor zijn vertaling van Vesalius' anatomie], *Arkhiv anatomii, gistologii i embriologii* 49 (1965) 90–95.
- 5 Epifani Slavinetski (ca. 1609–1675) behoorde tot de Russisch-Orthodoxe kerk en zijn hulp aan Nikon bij de revisie van de liturgieboeken versnelde het Grote Schisma binnen de nationale kerk. Hij werd één van de best opgeleide mannen van Centraal- en Oost-Europa, een ware polyglot, die naast het Latijn, ook het Pools, het klassiek Grieks en het Hebreeuws beheerste. In de late jaren 1630 stelde hij het eerste Latijns-Slavisch lexicon samen. De Russische tsaar Alexis nodigde hem uit naar Moskou waar hij in 1649 arriveerde. Slavinetski werd als hoofd van de patriarchale school aangesteld en belast met het bestuur van de drukkerij. Zie: В.О. Парандій, 'Роль Еліфанія Славинського в становленні книжкової справи (друга половина XVII ст.)' [De rol van Epifani Slavinetski bij het ontstaan van het boekenonderzoek (2de helft van de XVII^{de} eeuw)], *Історичне релігієзнавство* 2 (2015) 109–118.

- 6 N.A. Oborin, 'Vidaiyuhtsjesjesha sovittje v istorii otetsjctvjenoii meditsini: k 300-letiyu perevoda na russkii izak *De Humani Corporis Fabrica* Andrea Vesalia' [Opmerkelijke gebeurtenissen in de geschiedenis van de geneeskunde in ons land: Over de 300ste verjaardag van de vertaling in het Russisch van de "De humani corporis fabrica" van Andreas Vesalius], *Arkhiv anatomii, gistologii i embriologii* 36 (Leningrad 1959) 100–104. Oborin wees er ook op dat er nog een oudere vertaling was van een anatomisch werk in het Russisch. Het ging om een vertaling van *Catoptrum microcosmicum*. Dit werk van Johann Remmelin (1583–1632) was uitgegeven in Augsburg door David Franck in 1619 met drie paginagrote koperplaten van Lucas Killian (1579–1637). Op één ervan is duidelijk het hoofd van Vesalius herkenbaar. De vertaling was van Zertsjalov, maar beperkte zich vermoedelijk tot de indexen bij de platen.
- 7 Bogoiavlenski, 'Geschiedenis van de ontdekking' (n. 4) 90.
- 8 Hoewel de *Fabrica* pas voor het eerst in 1950–1954 in een landstaal werd vertaald (het Russisch), was het zeer sterk ingekorte *Epitome* vóór Slavinetzki reeds enkele keren omgezet in een Westerse taal, namelijk in het Duits (Bazel: Albanus Torinus, 1543) en in het Nederlands (Brugge: Pieter de Clerck, 1569).
- 9 H. Cushing, *A bibliobibliography of Andreas Vesalius* (New York 1943) 109–153; E. Cockx-Indestege, *Andreas Vesalius. A Belgian census: contribution towards a new edition of H.W. Cushing's bibliography* ([Brussel] 1994) 78–123; Jacqueline Vons & Stéphane Velut, 'Histoire de l'*Epitome*: éditions et traductions', in: *André Vésale, Résumé de ses livres sur la fabrique du corps humain: Andree Vesalii Bruxellensis suorum de Humani Corporis Fabrica Librorum Epitome* (Parijs 2008) LXXVII–CXII. Zie ook M. Biesbrouck, *Opera Vesalii*, www.andreasvesalius.be.
- 10 Cushing, *Biobibliography* (n. 9) 136.
- 11 Bogoiavlenski, 'Geschiedenis van de ontdekking' (n. 4) 94. Een ander exemplaar bevond zich in de Academie voor wetenschappen van de USSR in Moskou en nog één werd aangetroffen in de V.I. Lenin-bibliotheek in Moskou. In ons land (België) vond Elly Cockx-Indestege exemplaren in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en in de universiteitsbibliotheeken van Leuven, Gent en Luik.
- 12 Tchoudovski was aan het jaar '1641' gekomen omdat dat het jaar was waarin bewerker Fontanus een brief ontvangen had van Horstius uit Marburg. Het was een antwoord op een vraag die hij hem gesteld had voor een consult voor de behandeling van een leerling van de militaire academie in Amsterdam. Bogoiavlenski, 'Geschiedenis van de ontdekking' (n. 4).
- 13 *Andrei Vesalii. O stroenii tchelovetjeskogo tela v semi knigach. Perevod c latinskogo deistvitelnogo tchlena akademii meditsinskich nauk SSSR V.I. Ternovskogo i tchlena-korrespondenta akademii nauk SSSR S.P. Chestakova, redaktisia V.N. Ternovskogo, posleslovie akademika I.P. Pavlova, Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1950.* [Andreas Vesalius. De bouw van het menselijk lichaam in zeven boeken. De eerste vertaling uit het Latijn door V.I. Ternovski, effectief lid van de Academie voor Medische Wetenschappen van de USSR en S.P. Chestakov, corresponderend lid van de Academie voor Wetenschappen van de USSR, onder de redactie van V.I. Ternovski. Naschrift door de academicus I.P. Pavlov. Uitgeverij van de academie voor wetenschappen van de USSR, 1950]. Het boek is uitgegeven in twee delen en hoewel gedrukt in een vrij grote oplage is het momenteel moeilijk te vinden. Een volledig exemplaar is aanwezig in de Hendrik Conscience bibliotheek in Antwerpen.
- 14 Opmerkelijk is dat de enige referenties in dit deel door Ternovski (naast enkele verwijzingen naar Vesalius' hoofdwerk zelf) betrekking hebben op het werk van Marx en Engels.
- 15 E.S. Valishin, ['Departement normale anatomie – Het oude departement van de medische school van Kazan'], *Kazanskii meditsinskii journal* 95 (2014) 157–160.
- 16 Lev Abramovitch Glazer, *Reminiscences of a Russian antiquarian bookseller. Encounters with people and books (1924–1986)*. Vert. Paula Israelewicz (San Jose, New York, Lincoln, Shangai 2001) 22, 69, 94–96.
- 17 V.N. Ternovski, 'André Vésale en Russie et en Union Soviétique', in: *Commémoration solennelle du quatrième centenaire de la mort d'André Vésale – Plechtige herdenking van het vierde Eeuwgetij van het overlijden van Andreas Vesalius, 19–24/X/1964*. [Bruxelles - Brussel, Académie Royale de Médecine de Belgique - Koninklijke Vlaamse Academie voor Geneeskunde van België] (Brussel 1964) 191–193.
- 18 Hetzelfde is nagestreefd in de Franse vertaling door Jacqueline Vons en Stéphane Velut, die momenteel in uitvoering is. Het eerste en zevende boek over de osteologie is reeds online gepubliceerd op de website van de *Bibliothèque interuniversitaire de santé* (Parijs). De andere boeken zullen geleidelijk aan volgen, zie: Jacqueline Vons & Stéphane Velut, 'Introduction générale à la *Fabrique*', in: Idem (eds.), *La Fabrique de Vésale et autres textes. Editions, transcriptions et traductions par Jacqueline Vons et Stéphane Velut* (Parijs 2014), www3.biusante.parisdescartes.fr/vesale/pdf/intro.pdf. De Engelse vertalingen door W.F. Richardson & J.B. Carman, *On the Fabric of the Human Body* I–V (San Francisco, Novato (CA) 1998–2009) en door D. Garrison & M. Hast (eds.), *Andreas Vesalius De Humani Corporis Fabrica Libri Septem - The Fabric of the Human*

- Body, An Annotated Translation of the 1543 and 1555 Edition I-II* (Basel, Karger 2014) bekommen zich helemaal niet om het bewaren van Vesalius' stijl, daar het hun eerste bedoeling was een goed leesbare Engelse tekst te produceren, vlot toegankelijk voor de moderne Engelse en Amerikaanse lezers.
- 19 H. Boerhaave & S. Albinus, *Andrae Vesalii [...] Opera omnia anatomica et chirurgica I* (Leiden 1725).
- 20 Deze familie De' Franceschi of De Franciscis heeft twee edities uitgebracht. Vooreerst de *Fabrica 1568* (Venetië: Franciscum Franciscium Senensem) en later de *Fabrica 1604* (Venetië: Ioan. Anton. et Iacobum de Franciscis). De uitgevers, Giovanni Antonio en Jacopo de Franciscis waren de zonen van Franciscus de Franciscis uit Siena. Zij gebruikten dezelfde platen als Joannes Criegher in 1568 en tevens dezelfde tekst. Het was gewoon een herdruk toen vaders uitgave van 1568 uitverkocht was. Deze uitgaven zijn te beschouwen als resp. de vierde en vijfde postume uitgave van Vesalius' *Fabrica*. Zie Cushing, *Bio-bibliography* (n. 9) 92–94.
- 21 V.N. Ternovski, 'André Vésale et son temps', *Trudy Kazanskogo Med. Instituta* 5:6 (1934) 11–47; Tevens door dezelfde auteur ['Andreas Vesalius, zijn leven en werk'], in: Idem, *Andreas Vesalius. De humani corporis fabrica II* (Moskou 1954) 901–936; Idem, *Andrej Vezalij [Andreas Vesalius]* (Moskou 1965); V.N. Ternovski & I.F. Schultz, 'Novoe y poeticheskoi Vezaliane' [Nieuwe poëtische Vesaliana], *Sovetskie zdravookhranenie* 8 (1976) 78–81.